

ICHKI AUDIT TUSHUNCHASI VA UNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Islomov Sherzod Shuxratovich

Bank-Moliya akademiyasi magistranti

Ichki audit tushunchasini chuqur anglash uchun uning tarixiy evolyutsiyasini va asosiy xususiyatlarining shakllanish bosqichlarini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Ichki auditning ildizlari qadimgi tsivilizatsiyalarda (Masalan, Misr, Mesopotamiya) davlat xazinalari va soliqlarni nazorat qilish zarurati bilan bog'liq bo'lsa-da, zamonaviy korporativ ichki auditning shakllanishi asosan 19-asr oxiri va 20-asr boshlariga to'g'ri keladi. Ushbu rivojlanishni bir necha asosiy bosqichga ajratish mumkin:

1. Operatsion nazorat va xavfsizlik bosqichi (Taxminan 1940-yilgacha): Dastlabki bosqichda ichki audit asosan moliyaviy hisobotlarning to'g'riligini va aktivlarning (naqd pul, tovar-moddiy zaxiralar) xavfsizligini tekshirish, firibgarlikning oldini olishga qaratilgan edi. Auditorning roli asosan "qo'riqchi" va "aniqlovchi" (detective) edi. Audit usullari asosan tanlama tekshiruvlar va ma'lumotlarning muvofiqlik tekshiruvidan iborat bo'lgan. Bu davrda ichki audit ko'pincha bosh buxgalter yoki moliya direktori qo'l ostida bo'lgan.

2. Tizim va protsesslarga qaratilgan bosqich (1940-1970-yillar): Korxonalarning o'sishi va operatsionlar murakkablashishi bilan ichki audit nazorat tizimlarini (internal control systems) baholashga e'tibor qaratdi. Ushbu davrda ichki audit nafaqat o'tmishdagi xatolarni aniqlash, balki kelajakdagi xatolarning oldini olish uchun tizimdagi zaifliklarni bartaraf etishga intildi. Ichki Auditorlar Instituti (The Institute of Internal Auditors - IIA) 1941-yilda tashkil etilib, professional standartlarni ishlab chiqish va auditorlarning malakasini oshirishga yo'l ochdi. Auditor roli "baholovchi" (appraiser) ga aylandi.

3. Riskga asoslangan audit va qo'shilgan qiymat bosqichi (1970-1990-yillar): Korxonalar risklari ortib borishi va nazorat tizimlari modellari (masalan, COSO Framework) rivojlanishi bilan ichki audit e'tiborini eng yuqori riskli sohalarga qaratishga o'tdi. Riskga asoslangan audit (Risk-Based Auditing) usuli keng qo'llanila boshlandi. Shu bilan birga, ichki auditning roli faqat nazorat qilishdan tashqari, boshqaruvga maslahat berish va qo'shilgan qiymat (value addition) yaratishga kengaytirildi. IIA 1999-yilda ichki auditning "qo'shilgan qiymat" ni yaratishga qaratilganligini ta'kidlovchi yangi ta'rifni qabul qildi. Auditor "maslahatchi" (consultant) va "ishonch vakili" (assurance provider) sifatida ko'riladi.

4. Strategik sheriklik va keng qamrovli risk boshqaruvi bosqichi (2000-yillardan hozirgi kungacha): 21-asr boshlaridagi korporativ janjallar (Enron, WorldCom) va 2008-2009 yillardagi global moliyaviy inqirozlar ichki auditning mustaqilligi, ob'ektivligi va korporativ boshqaruvdagi muhim rolini yanada ta'kidladi. Ichki audit endi faqat moliyaviy va operatsion nazorat bilan chegaralanmay, balki strategik risklar (reputatsion, ekologik, ijtimoiy), kiberxavfsizlik, komplayens (qonuniy talablarga rioya qilish) va butun korxona risk boshqaruvi (Enterprise Risk Management - ERM) sohalariga ham kirib bordi. Ichki audit boshqaruvning strategik sherigi (strategic partner) sifatida ko'riladi. Zamonaviy

texnologiyalar (ma'lumotlar tahlili, sun'iy intellekt, davomiy monitoring) audit jarayonlarini tubdan o'zgartirmoqda. IIA standartlari doimiy yangilanib boradi (masalan, 2017-yilda "Three Lines Model" ning qabul qilinishi) va auditning kafolatlash (assurance) va maslahat (consulting) faoliyatini aniqroq ajratadi.

Bank sohasida bu evolyutsiya Basel Komitetining bank nazorati bo'yicha ko'rsatmalari (masalan, "Internal audit in banks" 2012, "Corporate governance principles for banks" 2015) bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bank ichki auditiga xalqaro miqyosda yuqori talablar qo'yilgan. Zamonaviy ichki audit bankning maqsadlariga erishishda muhim vosita sifatida, mustaqil, ob'ektiv kafolatlash va maslahat xizmatlarini ko'rsatuvchi, tashkilot ichidagi muhim funktsiya sifatida qaraladi. Uning asosiy vazifasi risklarni baholash, nazorat tizimlarining samaradorligini tekshirish, korporativ boshqaruvning samarali ishlashiga hissa qo'shish va tashkilot qiymatini oshirishdir.

Tijorat banklarida ichki audit faoliyati bir qator mustahkam nazariyalarga tayanadi va bankning o'ziga xos xususiyatlari tufayli boshqa sohalarga nisbatan aniqroq nuanslarga ega. Ushbu nazariy asoslarni quyidagicha ajratish mumkin:

1. Agentlik nazariyasi (Agency Theory) va axborot assimetriyasi: Agentlik nazariyasi (Jensen & Meckling, 1976) asoschilar (aktsiyadorlar - prinsipal) va boshqaruvchilar (agent) o'rtasidagi manfaatlar ziddiyatini tushuntiradi. Bank kontekstida bu ziddiyat aktsiyadorlar, kreditorlar (depozitorlar), mijozlar, regulyatorlar (Markaziy bank) va boshqaruv jamoasi o'rtasida yanada murakkablashadi. Ichki audit bu axborot assimetriasini (boshqaruvchilar tashkilot holati haqida ko'proq ma'lumotga ega) kamaytirish, boshqaruv harakatlarini kuzatish va ularning prinsipal manfaatlariga rioya qilishini ta'minlash (monitoring) uchun muhim mexanizm hisoblanadi. Banklarda, ayniqsa, depozitorlarning mablag'lari himoyasi va regulyatorlar talablari tufayli bu nazorat funktsiyasi hayotiydir.

2. Imtiyozli dalillar nazariyasi (Stakeholder Theory): Bu nazariya (Freeman, 1984) korporatsiyaning faqat aktsiyadorlar emas, balki unga ta'sir etuvchi yoki undan ta'sirlanuvchi barcha tomonlarning (depozitorlar, mijozlar, xodimlar, jamoat, regulyatorlar) manfaatlarini qondirishga harakat qilishi kerakligini ta'kidlaydi. Banklar, o'z tabiatiga ko'ra, ko'plab imtiyozli dalillarga ega. Ichki audit samaradorligi bankning barcha imtiyozli dalillar manfaatlarini himoya qilishga qanchalik hissa qo'shayotgani bilan o'lchanadi. Bu, masalan, kreditorlarni firibgarlikdan himoya qilish, mijozlar ma'lumotlarining maxfiylikini ta'minlash, qonuniy va regulyator talablarga rioya qilish (AML/CFT, ma'lumotlar himoyasi), ijtimoiy mas'uliyat dasturlarining samaradorligini baholashni o'z ichiga oladi.

3. Korporativ boshqaruv nazariyalari va uch chiziq modeli: Korporativ boshqaruvning turli modellari (Anglo-Amerika, Reyn, Osiyo) boshqaruv organlarining tuzilishi va nazorat mexanizmlarida farq qilsa-da, ularning barchasida ichki audit muhim rol o'ynaydi. IIA tomonidan ishlab chiqilgan va keng qabul qilingan "Uch Chiziq Modeli" (Three Lines Model, 2017) ichki nazorat va risk boshqaruvi uchun aniq rollarni belgilaydi:

Birinchi chiziq: Operatsion boshqaruv (boshqaruvchilar, bo'lim rahbarlari) - risklarni boshqarish va nazorat qilishning bevosita mas'uliyati.

Ikkinchi chiziq: Risk boshqaruvi (CRO, komplayens, risk bo'limlari) va moliya funktsiyasi - risklarni monitoring qilish va birinchi chiziqqa metodik yordam ko'rsatish.

Uchinchi chiziq: Ichki audit - birinchi va ikkinchi chiziqlarning samaradorligini mustaqil ravishda kafolatlash va maslahat berish.

Banklarda bu model ayniqsa muhim, chunki u risklarning ko'pligi va ularning jiddiy oqibatlarini aniq taqsimlangan mas'uliyat va mustaqillikni ta'minlaydi. Ichki audit (uchinchi chiziq) bankning boshqaruv kengashi va audit komitetiga bevosita hisobot beradi, bu uning mustaqilligini kuchaytiradi.

4. Risk boshqaruvi nazariyalari va COSO ERM Framework: Zamonaviy ichki audit risklarni boshqarish jarayonlariga chuqur integratsiyalashgan. COSO Enterprise Risk Management Framework (va uning yangi versiyalari) risklarni tashkilotning strategik maqsadlari bilan bog'laydigan keng qamrovli yondashuvni taqdim etadi.

Ichki audit ERM jarayonining samaradorligini baholash, ERM tizimining ishonchliligini kafolatlash va ERM ni takomillashtirish bo'yicha maslahat berish orqali ERM ning muhim elementi hisoblanadi. Banklarda kredit riski, bozor riski, operatsion risk (shu jumladan kiberxavfsizlik, firibgarlik), likvidlik riski, strategik risk va komplayens riski kabi o'ziga xos risk turlari mavjud bo'lib, ularning barchasini baholash ichki auditning asosiy vazifasidir.

5. Kafolatlash va ishonch nazariyalari: Ichki auditning asosiy mahsuloti - kafolatlash (assurance) va ishonch (confidence). U boshqaruv organlariga (kengash, audit komiteti) va katta boshqaruvga (CEO, CFO) tashkilotning risklari, nazorat tizimlari, qonuniy talablarga rioya qilish holati va boshqaruv jarayonlari haqida ishonchli va ob'ektiv ma'lumot beradi. Bu ishonch qaror qabul qilish, resurslarni samarali taqsimlash va potentsial muammolarni oldindan bartaraf etish uchun zarurdir. Banklarda, ayniqsa, regulyatorlar va tashqi auditorlar tomonidan ichki audit natijalariga ishonish muhim ahamiyatga ega.

6. Bankning o'ziga xos xususiyatlari:

Yuqori regulyatorlik talablari: Banklar, Markaziy bank va boshqa regulyator organlar tomonidan qattiq tartibga solinadi. Ichki audit bankning ushbu ko'plab va o'zgaruvchan regulyator talablarga rioya qilishini (compliance) mustaqil ravishda tekshirish va baholash uchun muhimdir (masalan, AML/CFT, kapital etarchaligi, kredit standartlari).

Moliyaviy barqarorlikning Muhimligi: Banklarning inqirozga uchraishi butun iqtisodiyotga jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ichki audit moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi, aktivlar sifatini, likvidlikni va umumiy moliyaviy salomatlikni mustahkamlash orqali barqarorlikka hissa qo'shadi.

Katta operatsion risklar: Banklar milliardlab tranzaksiyalarni bajaradi, katta miqdordagi maxfiy mijoz ma'lumotlarini saqlaydi va murakkab texnologiyalarga tayanadi. Bu esa firibgarlik, operatsion nosozliklar va kiberhujumlar xavfini keskin oshiradi. Ichki audit ushbu risklarni aniqlash va ularga qarshi choralar samaradorligini baholashda asosiy rol o'ynaydi.

Iшонch asosidagi biznes modeli: Banklar mijozlarning ishonchiga asoslanadi. Ichki audit, etarli nazorat tizimlari va axloqiy amaliyotlarning mavjudligini tasdiqlab, bu ishonchni mustahkamlashga yordam beradi.

Shunday qilib, tijorat banklarida ichki audit faoliyati agentlik muammolarini bartaraf etish, imtiyozli dalillarning manfaatlarini himoya qilish, kuchli korporativ boshqaruv va ERM ni amalga oshirish, regulyator talablarga rioya qilish va bankning barqarorligi va ishonchliligini ta'minlash uchun muhim nazariy asoslarga ega bo'lgan murakkab va ko'p qirrali funktsiyadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xalqaro Professional Amaliyotlar Doirasi (IPPF) – The Institute of Internal Auditors (IIA).
2. Sawyer, L. B., Dittenhofer, M. A., & Scheiner, J. H. Sawyer's Internal Auditing: Modernizing Internal Audit and Advisory Services – The Institute of Internal Auditors.
3. Mo'minov, A., Xolmirzayev, B. Korxona moliyaviy-iqtisodiy faoliyatini audit qilish – T.: "Iqtisodiyot".
4. Arens, A. A., Elder, R. J., Beasley, M. S. Auditing and Assurance Services: An Integrated Approach – Prentice Hall.
5. Pickett, K. H. S. The Internal Auditing Handbook – John Wiley & Sons.
6. Ridley, J., D'Silva, K. A History of Auditing: The Changing Audit Process in Britain from the Nineteenth Century to the Present Day – Routledge.
7. The Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (COSO). Internal Control – Integrated Framework – AICPA.
8. Korxona moliyaviy-iqtisodiy faoliyati auditining nazariyasi va amaliyoti (o'quv qo'llanma) / Tuzuvchilar: M. Jo'rayev, N. Ismoilova. – T.: "Tafakkur qanoti".
9. Kovalyov, V. V. Korporativ moliyaviy hisobot. Xalqaro standartlar asosida tayyorlash va analiz qilish – M.: "Prospekt" nashriyoti.
10. Rae, K., Subramaniam, N. Quality of Internal Control Procedures: Antecedents and Moderating Effect on Organisational Justice and Employee Fraud – "Managerial Auditing Journal".